

DOCUMENTOS DE TOLUCA EN LA OBRA DE ZORITA

LUIS REYES GARCÍA

En los estudios mesoamericanos varios autores han señalado la importante necesidad de conocer las fuentes que sirvieron para elaborar las obras que hasta hoy hemos aceptado como fuentes primarias para poder evaluarlas y tomar sus datos en el preciso contexto en que se produjeron. Esta preocupación no es de ningún modo reciente; escritores como Sahagún, Chimalpahin e Ixtlilxóchitl en sus obras enuncian sus propósitos, enumeran a sus informantes y describen los manuscritos y pictografías que usaron como material de primera mano a fin de certificar sus versiones respectivas. El documento que aquí se publica responde a este tipo de preocupaciones.

El oidor Alonso de Zorita en su obra *Relación de las cosas notables de la Nueva España y de su conquista y pacificación y de la conversión de los naturales de ella*, hasta ahora desgraciadamente inédita, dedica varias fojas para catalogar las obras publicadas o inéditas que en 1585 tenía a la mano o sabía de ellas.¹ Pero éstas no fueron sus únicas fuentes de información; en sus diez años de estancia en México (1554-1564) participó en varios dictámenes sobre litigios de tierras, como oidor de la Audiencia, y la información producida alrededor de estos pleitos la aprovechó en su obra. En su *Breve y sumaria relación* p. 198-201² da una descripción de los señores del Valle de Matlalcingo, antes y después de la conquista mexicana, de su forma de gobierno, de la posesión de la tierra y de los tributos que se pagaban en tiempos coloniales; al fin de este relato asienta lo siguiente: "dicen los que dieron esta relación que fue, por mandado del Virrey don Antonio de Mendoza, por juez, un indio natural de Tula que se llamaba Pablo González y repartió las

¹ Alonso de Zorita, *Breve y Sumaria Relación de los señores de la Nueva España*, introducción de Joaquín García Icazbalceta, México, Editorial S. Chávez Hayhoe, 1941, p. XIX-XXXII.

² *Ibidem*.

tierras. . .” De esto se puede desprender que la información que da para el Valle de Matlalcingo la obtuvo a través de los documentos que se produjeron a raíz de la visita del juez de residencia Pablo González que fue a “reformular la deshorden que avia en lo tocante a los tributos”. La documentación de esta visita se ha perdido y lo único que por hoy se conoce es el documento que aquí se vuelve a publicar ya que la edición anterior contiene errores de transcripción paleográfica y de traducción.³

Este documento se encuentra en el A.G.N., Ramo Hospital de Jesús, legajo 277, expediente 2, titulado *El Fiscal de su magestad contra el marquez del Valle sobre los pueblos de Toluca*, formado por cinco cuadernos. En estos cuadernos se contienen litigios de diferentes épocas ocurridos en el valle de Matlalcingo y Toluca: a) el más antiguo es el de 1550: “Diferencias entre don Hernando gobernador de Toluca e don Juan Tiltzin e la comunidad sobre tierras, casas y maceguals”; b) en el año de 1551 se comisionó, por segunda vez, a Pablo González para terminar la repartición de tierras en Toluca; c) en el año de 1557 los naturales de Capultitlan y Cacalomacan sostuvieron un pleito contra Pedro Motolinía y los herederos de don Hernando, principales de Toluca, por despojo de tierras; a propósito de estas diferencias se exhibió el documento de 1547 que aquí se publica y es en estos documentos donde aparece la firma del licenciado Zorita; d) en 1590 el fiscal de su magestad sostuvo un largo pleito contra el marqués del Valle sobre pueblos de Toluca; e) y en 1598 Sebastián de San Pablo, *pilli*, juez de sementeras se querelló de Miguel García Merino y de Miguel de San Jhoan, su yerno, por pretender o apoyar una nueva repartición de tierras.

A raíz de estos litigios se produjo la rica información sobre las dinastías gobernantes de Toluca, sus conflictos, la invasión mexicana y las rebeliones subsecuentes, el repartimiento de tierras a México, Tlatelolco, Azcapotzalco, Tacuba y Tezcoco, hecho por Axayácatl, desplazando a la población matlatzinca; la invasión española y los nuevos repartimientos de tierras, etcétera, datos todos, al menos los de los tres primeros pleitos, que, como se ha dicho, aprovechó el oidor Zorita al redactar su obra.

³ Rosaura, Hernández Rodríguez, *El Valle de Toluca. Su Historia época prehispánica y siglo xvi*, Tesis, México, UNAM, 1954, p. 95-104.

VISITA DEL JUEZ PABLO GONZALEZ, 1547 AÑOS.

A.G.N. Hospital de Jesús, Legajo 277, tercer cuaderno

[F. 935 r.]

— Ipaltzinco yn tohueytlatocatzin yn cemanahuac tlatoanin yn itoca Emperador onechmonahuatilli y Mexican mehuititica y visurrey ynic nehuatl nijuez ninochihuan y nica Toloca oniccac ycan oniquittac onicman yn iuhqui yqu itlakahutica yn altepetl yninca Toloca onechmixpantique.

— Inic centlamantli yehuatl yn tequitica onetolliniloc yn amo melauac ynic otetenquimacoc.

— Inic ontlamantli yn oniquittac yehuatl yn tlalli yn ixquich ytlallo yn altepetl yn Toloca ca cenca oyntlacauh aocmo vel mani y ye tlaleque yemiyec yn intlal amo tlaleque catca anozo tlaleque catca amo cenca miyec yn intlal catca auh yn tlale catca aocmo tlaleque za momimilanehuiya yuan cenquinti venca altepetl ipam omohuihuicaque ynic ye ompa motlatlayecoltinemi.

— Izcatqui ynic mochiuh yn yancuica yc peuh ynetolliniliztli ca yyaovan catca y mexicayotl auh yn iquac yn oquipetlac yn oquimpeuh yn altepetl yn mexican niman ymacehualpan mochiuh y Mexican tlatocayotl yuhqui yniquimili yn intlatocayo yn tolacayotl auh yc niman zan iyollotlama quixoxotlac yn tlalli y Moteohctzoman auh yc niman quintlatlalli ycalpixcahuan auh ynic quixoxotlac yn tlalli cecenmecatl quichiuh mamacuilpoal coyahuac mochiuh auh ynic viyac quitlamiya yn altepetl yn ixquich yn itlallo mochiuhtoc yn tollocayotl auh yn ce mecatl no cuel quitextilli ynic cecenyaca quimamacac yn macehualtin yn cecentlacatl quimamacac y macehualtin cempoal coyahuac macuilpoal huiyac quitlamiya y hueyn tlaxotlalli yn aqui yn omecatl quinec ymillin yuhqui momacac za no yuhqui yn aqui yetetl anozo nauhtetl anozo macuiltetl anozo chiquacentetl yuhqui momacac auh ynin yzquixihuitl yn caxtolxihuitl yn

ih tlanca yn ih mopix yn tlalli auh yn iquac atzico y marquez yquac ye no cempa vey netoliniliztli mochiuh ynic xitin y macehualli yoan yn tlalli ymacehualtin choloque quicauhque yn intlaltzin yoan yn incaltzin yn iquac ualmocuepque occenquitin oquimaceuhque yn callin yn tlalli auh yn tlaque catca yn caleque catca zazan tecaltech zazan tequaxochtitech ym motlatalicon yxquichi ica yn axca motollinitinemi y nican ytloc ynauac yn altepetl.

— Auh ynic quexpa yn omochiuh y netolliniliztli yquac yn tequitica tetoliniloc yn iquac tlacotli teocuitlatl coztic quachtli yn amo zan quexquich yn quitlaniya yn espaniatlaca yniquac y cenca no miyecquinti yn cholloque yn tequitica yn tollinilon in.

[F. 935 v.]

Ixquichica yn axcan yn amoquittan yn intlaltzin yn incaltzin motollinitinemi.

— Auh yn ixquich tlamantli y netolliniliztli yn onicteneuh za niman yxquichtin y nixpan ohuallaque yn onechmixpantico yehican onicac oniquittac yn ixquich yn inetolliniliz yn altepetl yc uell nelli yhuicpa onitlaocox yoan oninotequipacho y quení uelpatiz yn altepetl.

— Ynic centlamantli i onechmixpantique quitenehuan yn inueuetlal yn ih tlanca yn oquinyaohuan y mexicana auh ynique y amotel cenca quexquitin yn iuh nechmixpantia.

— Ynic ontlamantlin y nechmixpantia yehuati yn motlalmacaque yn iquac quixotlac yn tlalli y Moteohctzoman auh ynique yn y nechmixpantia ca za niman mochi yn altepetl niqutoznequi ca cenca miyecquinti yn iuh nechmixpantia.

— Iniquetlamantli y nechmixpantia yehuantin yn iuh quimaceuhque yn iuh quinamoxque yn tlallin yn iquac uallan yn marquez auh ynique yca zan itlanamoyal auh yn iquac yn tequitica y motollinique yc ye no cenpa quicauhque ixquichican yn axcan ymotollinitinemi auh inique y camotel cenca nomiycquinti yn iuh nechmixpantia.

— Auh yn axca oniquilnamic onicpepen yn iuh onicchioh oniquincatlalli yn izquinti yn tlatocati yn ixquichtin ypiltin yn teohctin oniquimilhui oniquimellahuili yn ixquich yn inetolliniliz yoan oniquimahuac ynic amo uel oquipixque yn altepetl oniquimixcomacac yequene oniquintemolin yn quenami yn iciyaliz yn itech pampa in tlalli yn izqui tlanpa y nechmixpahuia ymacehualli oniquimilhui tleyn anquinequi nicchiuaz catlehuatl y nictocaz yn anquinequi cuix

yehuatl y ueuentlalli cuix nozo yehuatl yniuh quixotlatlac yn tlalli y Moteohctzoma auh cuix nozo yeuatl ynic zan ilihuiz cuihuac yn tlalli yn iquac hualla yn marquez auh cuix nozo yehuatl yn iquac tequitica netolliniloc yn aquiue quicauhque yn intlaltzin auh ymacehualtin yn zan iyollotlaman quicuique yniquey cuix yntal yez yn za quinamoxque yn tlalli yn iquac uallan marquez auh yn iquac tequitican tetolliniloc yn aquiue quicuique yn tlalli cuix yntal yez tley anquimonequiltia ma xinechnaquillica yn antlatoque yn anpipiltin yn antetehctin omochiuh oniquintlalcahui yehica omonozque yn iuh otlanecque y mochinti.

— Nehuatl ni don Hernando auh ni don Luys auh ni don Pedro Tecpatzin auh ni don Pablo auh ni don Pedro Chimaltzin yoan yn tehuanti yn tipipiltin.

[F. 936 r.]

yn amo huel nica titotocayotia yehica ca timiyecquinti yoan [tachado yn titeohc] yn titeuhctin yn tixquichtin yn tieueyohuan yn altepetl yn axcan otoyolloconma otytontaque otyntiximatque ynic tiuhque yn ic amo uel otictotlapielilique yn totecuyo yn ipalnemohuani yn dios yequena yn axa choquiztica tiqueltzitzihuiz y touan yn iuh oticnecque yn iuh oticpepenque yn amo qualanpam yn amo nexicolizpa yn amo za chicotlatoltica titlananquiliya in ixpantzinco y huel nelli mellahuac in ijusticiatzin yn tohueyn tlatocatzin yn Emperador y timacehualtzitzinua yn tlatipaccayotica ynpaltzinco yn tocentemaquixticatzin yn toteuh totlatocauh yn Jesucristo nelli dios ynic uell nelli tiyacuique y tixpiannome ye titlaca otitochiuhque ynic uell nelli ticpepenan y catli qualli yectli auh yn amo qualli yn otelchialloc y nanezcalli ca nemiliztli tehuanti tomellauacatlatoltica tocializtica ticelchian y caxca tiquitohuan mayehuatl mopiyan yniuh quixoxotlac yniuh tetlalmacac y moteohctzoman mayuh ye mayuh mopiya matzihuin ynatzo achitzin yc titotollinizque ca qualli mochiuaz ca yc tlamatimomanaz yn altepetl ma yehuatl totecuiio Dioz techmopalehuilli ynic mayuh mochiua.

— Auh izcatqui achitzin xicmocaquitica yn iuhqui ye yc manin yn altepetl yn iuh tequiti yn amotlaleque no yuh tequitin yn tialeque.

— Auh yn axca yn iuh quixoxotlac yn tlallin ymoteohctzomatzin yuh mopiaz yuh mamaniz ayac pilli ayac teuhctli quipanahuiz yn tlaxotlalli y pilli yn teohctli y macehualli yn icnotlacan zan iuh ne-

huiuxtitiyaz yn aquin yn oncan omocaltin onca yez ayac colliniz yn aquin yn inopaltzin ymetzin yn oncan tlanequiz onca quimomacaz auh yn callalli ca cecempoalyahualtic yn ommaquahuatl auh yn ix-tlahuatl yn cecentlacatl ynequezal ca cempoalquauitl auh ynic uiyac ca macuilpoalli auh ynih ayac quipanhauiz ymanel za cemmolicpitl ymanel za cemiztitl yn aqui yn canin tlanequiz onca macoz auh yn aqui yn ontetl yn azoyetel yn anozo nauhtetl yn anozo macuiltetl chiquacentetl quinequiz yuh macoz yn yn cecentlacatl yn ayac quitoz atle nimacoc auh yn ixquich tlacatl yn quiceliz yn tlalli monequi centetl mochiuaz uey lipro amoxtili ynic onca ceceniyaca micuilozque yn intoca yn quicelizque yn tlaltzintli.

— Auh yon ayac teheletiz ayac tetlatolmacaz yn atzitla ypanpa yn aqui yn quenin quinequiz mayuh quinequiz yyollotlamatiz

]F. 936 v.[

yuan oniquittac yn iuhqui altepetl ytlacauhca yn ichachallaquiliztli auh yc niquitohuan y matlatzinca za zenmonozque yniuh motlamacazque auh yn mexicatlacan zan cemonozque yn iuh motlalmacazque auh ca cequinti otomi yoan mazahuaque yn canin tlanequizque mazaniyollotlamatiz yn n azo zan cemozque achtompa tlatlanilozque yn iuh quinequizque yuh mochiuaz.

— Iequene yn itlatocatlal cattca y Moteohctzomatzin yn quexquich macuilca xelihuiz ynic cecni yehuatl yn covernadoryotl yxquich itechpouiz nima yehuatl comonidad nima yehuatl hospital niman yehuatl yn teopan nemilizyotl y cuicanime yn tetlatlanique nima yehuatl yn alcaldeyotl yoan fiscalyotl yoan yn aqui que ocequintin y uellihuic tequitizque yn altepetl motlalmacazque zan etlamantli ymaltepehuiz y milli ynic centlamantli comonidad ynic ontlamantli covernadoyotl yniquetlamantli alcaldeyotl fiscalyotl yn omochiuh ypan meztli agosto XV 1547 años.

Juez Pablo Gonzalez.

Don Hernando Governador; don Luys; don Pedro Motolinia; don Pedro; don Pablo; Antonio de Santa Maria; Pablo Hernandez; To-

mas Gahona. Regidores: don Luys Amiztlato; Pablo Tlacochealcatl; Pedro Achcauhtli; Pedro Tlantzi; Francisco Achcauhtli; Francisco Quiyauhtzin; Francisco Ticocyahuacatl; Miguel. Joseph algucil mayor. Francisco Chililicatl. Francisco Deniente

VERSION CASTELLANA RESUMIDA QUE SE INCLUYE
MISMO LEGAJO

[F. 940 r.]

Yo Pablo González juez de comisión en este pueblo de Toluca para en lo tocante a dar la horden necesaria que conviene por sus magestad, aviendo visto la deshorden que ay en el, así en lo que toca al tributar como en lo demás por quitar molestias y bexaciones de los naturales

— lo primero aviendo visto las tierras todas deste pueblo y vistas haver muy gran deshorden porque los que tienen al presente tierras tienen demasiadas y no les pertenecen y los que no las tienen siendo suyas contrabajo las andan buscando y arrendando para labrar y por cuya causa se ban a vivir a otros pueblos donde las arriendan para sustentarse

— lo que se hizo en la primerica de que fue principio de los trabajos de los naturales es que los mexicanos fueron enemigos destes y después que los rronpieron y conquistaron e ganaron los mexicanos quedaron sujetos y por de los mexicanos debaxo del señorío mexicano y despues de conquistados como cosa ganada por Motezuma sorteo y repartio estas tierras como cosa suya ganada por guerra entre muchos yndios y puso calpisques en su nombre e hizo repartimientos particulares y generales, a unos cien varas y a otros docientos como cada uno las pedia y esto se guardo tiempo de quinze años hasta que vino el marqués que se deshizo y despoblo la tierra y se deshizo los dichos repartimientos de Motezuma porque se fueron huyendo y dexaron las tierras y casas que tenían y después binieron a poblar otros yndios y las hallaron vacas y vacias y los dueños de

las tales tierras y casas permanecieron despues y poblaron donde hallaron y no donde dexaron sus casas y tierras y estos tales hallo molestados y con trabaxo y quitados de sus haziendas tierras y casas.

— ansi mismo hallo que muchos naturales se huyeron, despoblaron y dexaron sus casas e tierras que tenian por causa que les pedian los españoles oro mantas y esclavos y otras muchas cosas de que heran trabajados y molestados.

[F. 940 v.]

todos estos que dejaron estas tierras no las an cobrado ni hallado aunque heran suyas y se las tienen ocupadas.

— de todo lo dicho se averiguo ante mi y las mesmas personas muchos dellos parecieron ante mi agraviando dello, y yo lo averigüe ser ansi e habiendo compasión de sus trabajos y miserias procure de dar la mejor horden que pude aunque muchos naturales me hizieron relación diziendo tenian tierras de sus patrimonios.

— ansi mismo me hizieron relación diziendo que tenian tierras que Motezuma se las dio por repartimiento desde aquél tiempo

— ansi mismo paresieron ante mi algunos naturales diziendo que las tales tierras que al presente tenian las abian ganado e conquistado al tiempo que vino el marqués o que si algunos las abian dexado después aca abia sido por ezesivos trabajos que les pedian y las abian dexado e no enbargante que las abian dexado heran suyas y ganadolas en conquista

— E h agora para dar la horden necesaria mande se juntasen y congregasen todos los principales y tequitatos y citando juntos todos les dixi que ya tenia conocido y entendido y me constaba por verdad los muchos trabajos y malos tratamientos bejaciones y molestias que tenian en su pueblo por no tener horden en el tributar y les di a entender las molestias y bexaciones que los maceguals tenian y ellos les daban en el tributar y que en sus tierras tenian porque no las tenian fixas ni repartidas y yo les dixi e amoneste que se juntasen todos y concordasen lo que querian en este caso de repartimiento

de las tierras que si querian que me siguiese por los patrimonios o por la manera que Motezuma hizo repartimiento dellas o por la horden o propiedad que tenian quando vino el marqués que dexaron las tierras y se huyeron y yo me aparte dellos y los dexé consultando lo que querian hazer y lo que ordenaron de su voluntad todo que se hiciese en el dicho repartimiento dixeron lo siguiente

— Nos don Hernando y don Luys e don Pedro Tequepatzin e don Pablo e don Pedro Chimaltzin e todos nosotros los demás principales que no vamos nombrados aqui por ser muchos e todos los demás tequitatos administra-

[F. 941 r.]

dores del pueblo dezimos que es verdad que hasta agora no emos tenido horden ninguna de tributar y como hombres sin horden emos herrado agora de conformidad de todos y de un acuerdo e porque somos en la fee de Jesucristo nuevos nos conviene nos deys horden de vivir e lo que queremos y es nuestra voluntad que la horden y repartimiento que hizo e mando hacer Motezuma de las tierras deste pueblo esa se guarde e cumpla e ningún principal vaya contra el tenor della ni ningun yndio otro ni masegual e que los que tuvieren casas en parte de tierra las tenga y no se mude dellas ni persona alguna le heche de ellas e los que tuvieren casas e tierras e en ellas nopales e magueyes no sean hechados dellas antes les den por repartimiento tales tierras y la cantidad que cada uno quisiere les den y en la parte e lugar donde quisieren e hecho el dicho repartimiento pongan y escriban en un libro padron y allí los ponga por memoria sus nombres e la cantidad que cada uno tomare o le dieren de tierras y esto ante todas cosas se les dio a entender a los matalcingos y mexicanos y otomies y mazavas porque no pretendiesen ynorancia

— las tierras que eran y estaban señalados de Motezuma se partan y dividan en cinco partes la una en el governador deste pueblo y en la comunidad y en el hospital y entre los de la yglecya y entre los examadores de matrimonio y entre los que fueren alcaldes o por los que fueren alcaldes y fiscales.

Fecho en el mes de agosto quinze de mill e quinientos e quarenta y siete años. Juez Pablo Gonzales, don Hernando governador, don Luys, don Pedro Motolinia, don Pedro, don Pablo, Antonio de Santa María, Pablo Hernandez, Tomas de Gahona. Regidores. Luys Amiztlato, Pablo Tlacuxcalcatl, Pedro Achcauhtli, Pedro Tlatzin, Francisco Achcautli, Francisco Quiyautzin, Francisco Ticoyauacatl, Miguel Haca, Josepe alcuacil mayor, Francisco Chililicatl, Francisco teniente.

E ansi fecho lo suso dicho nos los dichos Antonio López e Pedro Cíbrían dezimos socargo del juramento susodicho que el dicho trasunto es cierto y verdadero en lo que dios nos dio a entender sin pasión ni afición en ello no ynterviene dolo ni fraude

[F. 941 v.]

alguno e porque ansi verdad lo firmamos de nuestros nombres por ante Pedro de Muxica escribano de su magestad en cuya presencia se corrigio e concerto

Antonio López

Pedro Cipriano

Ante mi Pedro de Muxica